

על התהוות הקהילה של יהודי בוכארה בתאשכנת

בנימין בךדוד

המשפחה היהודית הראשונה שהגיעה לתאשכנת מבוכארה, הגיעה לשם בשנת 1845¹, כלומר עשרים שנה לפני הכיבוש הרוסי; בכך התנתקו יהודים אלה מסביבתם הפרסית התאגיפית ועברו לסביבה שרובה אוזבכית, כלומר תורפרמונגולית. מבחינה כלכלית היה זה מעבר מוצלח ביותר, שכן היהודים שיגשגו באותה סביבה.² משפחה זו היתה משפחתו של דוד איליאג'אנוב ואשתו נוֹרֶכְאֶסְתֶר. בעקבות שיבוש במרשם התושבים הרוסי של תאשכנת, האיש נרשם בשם יהודה דוידוף, ושם זה מלווה את המשפחה עד היום.³ על פי מסורות משפחתיות, מקור משפחה זאת בִּשְׁהָרִיסְבו (Shahr-e Savz), אולם המסמכים שבארכיון מורים כי היא הגיעה לתאשכנת מסמרקנד.⁴ סביר להניח כי סמרקנד היתה תחנת מעבר נוחה, שכן בעיר היתה קהילה יהודית. מלבד בני הזוג, דוד (יהודה) ונורכ'אסתר הנזכרים, היה עימם גם בנם הבכור – יששכר.⁵ בשנת 1886 מנתה המשפחה שמונה נפשות, כלומר זוג הורים, חמישה בנים וכלה אחת;⁶ חמישים שנה מאוחר יותר מנתה המשפחה כמאתיים נפשות בקירוב. ראש המשפחה, דוד, עסק בהגיעו לתאשכנת במסחר קמעונאי של חוטי משי, ועם הכיבוש הרוסי החל לעסוק בתיווך של אותם מוצרים בין המקומיים לבין הרוסים ואף תיווך בהשכרת גמלים להובלת סחורה לרוסיה.⁷ דוד איליאג'אנוב התעשר מעסקי התיווך, עלה לירושלים בשנת 1896, היה בין ראשוני שכונת הבוכארים ובנה בה את הבית הראשון של המשפחה בארץ ישראל.⁸

- 1 בךדוד, יזמים, עמ' 149-150. המקורות על מהלך התיישבותם של יהודי בוכארה בתאשכנת נמצאים בארכיון ההסטורי המרכזי של אוזבכסטאן, בעיר תאשכנת. המקור לנאמר לעיל הוא ארכיון תאשכנת, אוסף II, חלק 26, תיק 213, עמ' 2, 3.
- 2 בךדוד, נתן דוידוף: בךדוד, יזמים, עמ' 13-54, 75-130.
- 3 בךדוד, ב, יזמים כלכליים, עמ' 149-150: ארכיון תאשכנת, אוסף II, חלק 26, תיק 213, עמ' 2-3.
- 4 ארכיון תשכנת, אוסף II, חלק 26, תיק 213, עמ' 2-3.
- 5 ארכיון תשכנת, שם.
- 6 אף על פי שהרשימה כוללת את המשפחות שהגיעו לתאשכנת עד לשנת 1865, מועד הכיבוש הרוסי, מספר הנפשות של כל אחת מהן מתאים לשנה שבה חוברת הרשימה, אך זו לא צוינה. על פי ההרכב השמי של משפחת דוידוף, ניתן לקבוע כי היא חוברת ב-1886 בקירוב, שכן, הבת הצעירה ביותר הכלולה ברשימה (ליזה-ציני) נולדה בשנה זאת – כך נמסר על ידי סוניה יששכרוב, אחיינית של ליזה-ציני.
- 7 שם.
- 8 קול זימרה, עמ' א, ב, ה. ראו גם פנקס תנאי החברה: על מסמך זה חתום צ"ל יהוד (נשיא).

המשפחות הנוספות שתאריך בואן לתאשכנת ידוע הן: משפחת אקסלוב אהרון יוסף, נשוי ואב לבת שנישאה לבן דודה מרדכי, בנו של אחי אהרון יוסף, הוא משה יוסף. אהרון משה יוסף⁹ ומשפחתו הגיעו לתאשכנת בשנת 1854, ואילו משה יוסף ומשפחתו הגיעו ב־1856. שני בתי אב אלה מנו אחת־עשרה נפשות. בשנת 1859 הגיע לתאשכנת מיכאל משיחוב, בנו וכלתו, שבעה נכדים, אחד מהם נשוי ונין אחד, בסך הכל שתיים־עשרה נפשות. ייתכן שהסבא מיכאל משיחוב הגיע לתאשכנת בגפו, ושאר בני משפחתו באו אחריו.¹⁰

בשנת 1863 הגיע לתאשכנת יצחק פנחסוב עם בנו וכלתו, שלוש נפשות.¹¹ לגבי ארבע משפחות נוספות אין במסמכי הארכיון ציון של תאריך אלא הערה כי הן באו לתאשכנת לפני הכיבוש הרוסי (1865): חיים יצחקוב, אשתו שרה, חמישה ילדים, וכן אמו – שמונה נפשות;¹² משפחת קזייב אהרון הענפה, שכללה שבע־עשרה נפשות ושלושה דורות;¹³ משפחות קלנדרוב שכללה ארבעה בתי אב עם שלושים וחמש נפשות;¹⁴ משפחת אבא קוסייב, אשתו ושני ילדיה.¹⁵

על אופן התיישבותם של היהודים הבוכארים בתאשכנת בשנים 1845-1865 ידועה רק עדותו של רחמיניג'אן איסדנבאיב, יליד 1849, שבשנת 1899 העיד בפני ועדה רוסיית שהיתה צריכה להחליט בדבר פנייתו של יוסף דוידוף לקבל מעמד של "יהודי בן המקום": העד מסר כי "משפחת דויד (איליאג'אנוב) גרה בביתו של העד עד לבוא הרוסים, וכל ילדי דויד נולדו בו, פרט לצעיר ביותר, אשר נולד בשכונת אוקצ'י, אליה עברו לאחר שדויד הזקן קנה בה בית. כל ילדינו היו משחקים יחד. הם תפסו מחצית החצר..."¹⁶ כלומר, המשפחה היהודית הראשונה שהגיעה לעיר זאת התגוררה תחילה בחצר משותפת עם משפחה מוסלמית עד לבוא הרוסים. רק אחר כך, כלומר בשנת 1866 או 1867, קנה "דוד הזקן"¹⁷ בית באוקצ'י, אשר לימים הפך לשכונה יהודית חשובה.

אין ספק כי משפחת דוידוף היתה שומרת מצוות, ככל יהודי בוכארה בזמן ההוא. לראיה, מעיר שלמה חיים אשרוב: "בזמן הכיבוש הצארי היו מספר נפשות של יהודים

- 9 ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלקים 26, 27, תיק 542, עמ' 171; אוסף 1462, חלק 1, תיק 59, עמ' 1-2.
- 10 ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלק 27, תיק 542, עמ' 161.
- 11 ארכיון תאשכנת, שם.
- 12 ארכיון תאשכנת, שם, עמ' 160.
- 13 ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלק 1, תיק 59, עמ' 62, 63.
- 14 ארכיון תאשכנת, אוסף 1462, חלק 1, תיק 59, עמ' 35-36, 60-61. לא ברור אם בני משפחת קלנדרוב היו אחים או בני דודים. אביו של יהודה קלנדרוב, אבובדלב שמו, אמנם הגיע לתאשכנת לפני הכיבוש הרוסי, אך בזמן הכיבוש היה בדרך בין אורנבורג לתאשכנת, קרוב לוודאי בענייני מסחר.
- 15 ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלק 27, תיק 542, עמ' 161-177; ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלק 1, תיק 59, עמ' 58-59.
- 16 ברדוד, יזמים כלכליים, עמ' 149-150. וראו ארכיון תאשכנת, אוסף 11, חלק 26, תיק 213, עמ' 2-3; שם, אוסף 162, חלק 1, תיק 59, עמ' 33-34.
- 17 הכינוי מופיע בציטוט שלפני הערה 16.

מהעדה הבוכארית שבאו מבוכארה בלי משפחתם והביאו אתם שוחט וחזן – הוא מולא רחמן, שהגיע ראשון עם משפחת דוידוף.¹⁸ אך לא ברור כיצד הצליחו יהודי בוכארה הראשונים לקיים אורח חיים יהודי בהגיעם לתאשכנת – כיצד התפללו, שהרי לבני משפחה ראשונה זאת לא היה מניין? כיצד שמרו על כשרות, על מצוות ברית מילה, טבילה במקווה, וכן הלאה? כבר ב־1793, בהגיעו לבוכארה, מצא ר' יוסף ממאן מערבי מנהגים שלא התיישבו לדעתו עם ההלכה;¹⁹ אמנם, מנהגים אלו, שלא עלו בקנה אחד עם דרישות ההלכה המקובלות, איפשרו ליהודי בוכארה לשמור על יהדותם במשך דורות, למרות ניתוקם היחסי מהעולם היהודי.

גידול האוכלוסייה היהודית בתאשכנת הלך וגבר: בשנת 1868 היו בתאשכנת מאה וחמישים יהודים;²⁰ ב־1887 היו בתאשכנת 618 יהודים בוכארים ו־460 יהודים אשכנזים.²¹ נתונים אלה מצביעים על גידול ניכר בהגירת יהודים בוכארים אל תאשכנת לאחר הכיבוש הרוסי. אלא שדומה כי זרם ההגירה היה מקוטע ואיטי, שכן אמנם ידוע תאריך ההגעה לתאשכנת של חמישה בתי אב, אך זה של שבעה בתי אב נוספים אינו ידוע; ואם כל אחד משבעה בתי האב הנותרים הגיע בשנה אחרת, הרי שנותרו שנים שבהן לא הגיע לתאשכנת אף יהודי. ב־1897 היו בתאשכנת 1746 יהודים משתי העדות.²²

שתי שכונות יהודיות עיקריות נבנו במקביל: האחת נקראה "מחלה" (רובע עתיק) סגבאן, והיא היתה מאחורי השוק "אוקטיאברסקי", מרחק רב מהמרכז שבו נבנתה מאוחר יותר העיר הרוסית. רובע זה היה בשולי העיר וצמוד לרבעים המוסלמים העתיקים. ב"מחלה" זו התקבצו יהודים בוכארים שהגיעו החל משנות השבעים למאה ה־ט. במקום נבנה בית כנסת, צנוע מאוד בצורתו החיצונית; בית העלמין היהודי נמצא בשולי השכונה. השכונה השנייה, שכונת אוקצ'י, שהוזכרה לעיל, נבנתה סמוך לנחל "אנהאר" שמעברו השני נבנתה העיר הרוסית, ואוכלסה בעיקר על ידי שתי משפחות שהיו קשורות בקשרי נישואין – דוידוף ואברמוב.²³ רחמינג'אן איסדנבאייב העיד, כאמור, כי בשנת 1865 קנה דויד איליאג'אנוב (לימים יהודה נשיא דוידוף) בית באוקצ'י, אזור שעמדו בו בתים אוזבקים בודדים.²⁴ יש אפוא לראות בשנה זאת את ראשית בניית השכונה. בשנת 1890 בנו יהודי השכונה בית כנסת מפואר, ובו כחמש מאות מקומות.²⁵ בשנה זאת היו בשכונת

18 אשרוב, מסמרקנד, עמ' 128.

19 ראו יערי, עמ' 113.

20 קלבן, אסיה התיכונה, עמ' 146.

21 קלבן, ילקוט מורשת, עמ' 181-185.

22 קלבן, אסיה התיכונה, עמ' 146.

23 משפחת אברמוב אינה כלולה ברשימת באי תאשכנת שמלפני הכיבוש הרוסי, לפיכך נראה שהיא התיישבה בעיר זו, קרוב לוודאי, בשנות השבעים של המאה ה־ט. בנימין אברמוב היה הנציג הקבוע של חברת יוסף דוידוף במוסקבה; לאחיו רפאל היה בית בשכונת אוקצ'י, סמוך לביתו של יוסף דוידוף. ראו גם טג'ר, בוכארה, חלק שני, עמ' 25.

24 עדות זאת נמסרה על ידי משיח בנגייב, יליד 1906, בתאשכנת ב־6 בפברואר 1993. ראו גם בךדוד, יזמים כלכליים, עמ' 24-32.

25 דוברוסמיסלובה, תאשכנת בעבר, עמ' 231; ראו גם בךדוד, יזמים כלכליים, עמ' 33.

אוקצ'י משחטה, מקווה ובית ספר, ובו כיתות נפרדות לבני עשירים ולבני עניים. כמו כן, היתה בשכונה מנפסת כותנה ואף תחנת כוח הידרורחשמלית, שהיתה ממוקמת על שפת הנחל אנהאר הקרוב, שסיפקה חשמל לשכונה. בשנת 1886 סייר יהודי בשם אפרים ניימרק באסיה התיכונה, ובכלל זה בתאשכנת, ותיאר את העיר כך:

העיר תאשכנד היא אחת בתורכסטאן הבנויה לתלפיות בטעם אירופא. העיר תחלק לשלש מחלקות: העיר הישנה הבנויה בטעם בניקדם הראשונים. כחמשים יהודים בוכארים מדלת העם שמה. משם יבואו אל העיר התיכונה מקום מושב רוב היהודים הבוכארים, כחמשים בעלי בתים. ומשם יבואו אל העיר החדשה בעלת חוצות רחבות ומרוצפות הבנויות בטוב טעם. גם שמה ימצאו כשלישים בעלי בתים בוכארים, לבד מאחינו האשכנזים, בערך חמשים בעלי בתים אשר רק בעיר הזאת ישכנו. בתי כנסיות להבוכארים בכל חלקי העיר ולהאשכנזים בית כנסת אחד מפואר בעיר מושבם.²⁶

העיר הישנה בפי ניימרק היא שכונת סבגאן, שמנתה בשנה זאת כאמור רק חמישים יהודים מדלת העם – יש להבין מכך ש"העיר התיכונה", היא שכונת אוקצ'י, לא אוכלסה על ידי דלת העם. שכונה זו היתה מקום מושבם של רוב בני משפחות דוידוף ואברמוב, הבעלים של תשלובת ענפה מאוד.²⁷ לדברי ניימרק, שכונה זאת כללה בזמן ביקורו חמישים בתי אב, כלומר כמאתיים וחמישים נפשות. בשנת 1900 מנו משפחות דוידוף ואברמוב כמאתיים נפשות; יש להוסיף עליהן משפחות אחרות, קטנות יותר, וכן שבע"עשרה משפחות עניות, שהתגוררו בהקדש שנבנה למענן.²⁸

רחוב אוקצ'י חצה את השכונה לאורכה. רחוב "זבודסקיה", כלומר רחוב בית החרושת, תחם את השכונה מצפון לדרום, ושמו בא ממנפסת הכותנה שהיתה שייכת לחברת דוידוף, שעמדה לאורכו של הרחוב. משני רחובות ראשיים אלה הסתעפו סמטאות ניצבות להם, בשם סימטת דוידוף ראשונה וסימטת דוידוף שנייה.

בתי המגורים של השכונה היו רחבי ידיים והעידו על עושר בעליהם; כמה ממסמכי מרשם המקרקעין משנת 1913 של בתים אלה מצויים בידינו.²⁹ הנה, למשל, בביתו של יוסף דוידוף היו ארבעה עשר חדרים ואולמות; שטחו היה 338 מ"ר ושטח החצר היה 165.5 מ"ר. בביתו של אחי יוסף, חיים דוידוף, היו שמונה חדרים; שטחו היה 289 מ"ר ושטח החצר היה 120.7 מ"ר. לביתו של רפאל אברמוב, בן למשפחה הקשורה בבית

26 ניימרק, עמ' 70.

27 בךדוד, יזמים כלכליים, עמ' 13-130. ראו גם בךדוד, נתן דוידוף: בךדוד, משפט דוידוף, עמ' 56-40.

28 עדות זאת נמסרה על ידי משיח בנגייב, (לעיל, הערה 24) – ראו בךדוד, יזמים כלכליים, עמ' 33-32.

29 ארכיון תאשכנת, אוסף 37, חלק 1, תיק 682.

נישואין למשפחת דוידוף, היו תשעה חדרים; שטחו היה 248 מ"ר ושטח החצר היה 127.5 מ"ר. בית הכנסת המוזכר לעיל עמד ליד ביתו של יששכר דוידוף, האח הבכור של יוסף.

ההתבססות וההתעשרות של כמה משפחות יהודיות בוכארות בתאשכנת באות לידי ביטוי בולט בעסקי מקרקעין. בין השנים 1895 ל-1906 עשה יוסף דוידוף, ראש החברה הנושאת את שמו, ארבעים וארבע עיסקאות, שהסתכמו ברכישת 242 הקטר קרקע (שהם 2420 דונם) בתאשכנת וסביבתה;³⁰ מה-7 באוקטובר 1906 נרשמו הקניות בשם החברה, ולא עוד בשמו של יוסף. מתאריך זה עד ה-17 במאי 1914 נעשו ארבע-עשרה עיסקאות, המסתכמות בקניית 26.12 הקטר קרקע.³¹ כמו כן, בשנים 1903-1910 מכר יוסף דוידוף ארבע-עשר הקטר ובשנים 1911-1914 מכר 65.5 הקטר.³²

תהליך בניית השכונה היה ללא ספק איטי שהרי דויד איליאג'אנוב (יהודה דוידוף) היה בן ארבעים ושמונה עת שקנה את ביתו במקום זה, ובנו הבכור, יששכר, היה בן עשרים בלבד. על כן, יש להניח כי ששת בניו של יהודה דוידוף בנו את בתיהם בהדרגה, לאחר שצברו הון מספיק. ברבות הימים, השתנו פני קהילת יהודי בוכארה בתאשכנת עד ללא הכר – תהליך של מעבר משפחות עשירות לעיר הרוסית החל כבר בסוף המאה ה-19.³³

תהליך זה הלך וגבר לאחר המהפכה והקיף משפחות מכל השכבות. נוצרו ריכוזים של יהודים בשכונות חדשות של העיר, אם כי חלקן נבנו גם כן בסגנון הישן ("מחלה"). שכונת אוקצ'י ניזוקה קשה ברעידת האדמה של שנת 1966, ונהרסה לאחר מכן, וכיום לא נשאר ממנה שריד ופליט. ה"מחלה" היהודית סגבאן נעזבה בהדרגה וכבר בשנות השמונים למאה העשרים גרו בה משפחות בוכארות-יהודיות בודדות. בית הכנסת השכונתי נסגר לאחרונה.

כיום נותרו בתאשכנת, לפי הערכת ראשי הקהילה, בין אלפיים לשלושת אלפים יהודים בוכארים, ונשאר בית כנסת פעיל אחד בלבד, ברחוב צ'קלוב. קהילה זאת ידעה התחדשות קיצרת מועד החל משנת 1990, לאחר פירוק ברית המועצות, אך אי-אפשר להשוות תקופה זאת לחיים התוססים של שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, עד לטיהורים הסטליניסטיים הגדולים.³⁴

קיום קהילת יהודי בוכארה בתאשכנת מהווה פרק קצר אך רב משמעות בתולדות העדה. תהליכים דומים חלו בקהילות נוספות, כמו אלה שבערי עמק פרע'אנה, אבל תאשכנת בלטה בשל גודל הקהילה ותפקידה בחיי התרבות של כלל יהודי בוכארה בשנות

30 ארכיון תאשכנת, אוסף 1271, חלק 1.

31 בשנה זאת עלו לארץ ישראל יוסף דוידוף ואחיו יששכר, עם חלק ממשפחותיהם.

32 פעילות זאת עוררה את זעמם של השלטונות הרוסיים, הבא לידי ביטוי במכתב, שתרגומו מובא בנספח בסוף המאמר.

33 בני הדודים נתן וציון דוידוף, למשל, התגררו בעיר הרוסית מראשית המאה העשרים, לפי עדותן של סוניה יששכרוב, בת נתן, וכן קטיה ופרידה לבית דוידוף, לגבי ציון דוידוף.

34 בציאיב, עמ' 218-316.

כיתה של ביה"ס העברי ע"ש דוידוף בשכונת אוקצ'י, תאשכנת.
 עומד ראשון משמאל, ר' יעקוב, המכונה בכור, ב"צ ניסים פאפולה, שד"ר מירושלים
 אשר שהה בתאשכנת בין 1907 ל-1912. אוסף אישי

העשרים והשלושים של המאה העשרים. עם זאת, יהודי בוכארה שבתאשכנת היו נתונים יותר מאחיהם בשאר הקהילות של אסיה התיכונה להשפעות התרבות הרוסית, והתרחקו יותר מהמקורות התרבותיים של העדה.

דבר זה אמור בפרט לגבי השפה התאגיכית-היהודית, שנשתכחה בתאשכנת יותר מאשר במקומות אחרים. תהליך זה הוא מכוון שהאזובכית, ולא התאגיכית, היא שפת הדיבור של המקומיים; לעומת זאת, בבוכארה, בסמרקנד ובערים הסמוכות, שפת רוב המקומיים, עד היום, היא השפה התאגיכית ועל כן הלהג היהודי המשיך להיות שגור על פיהם. אולם, בין שנת 1845 ל-1865, היהודים המעטים שהגיעו לתאשכנת באו במגע בעיקר עם האוכלוסיה האזובכית המקומית, תוך ניתוק מהרקע הפרסי-התאגיכי הקודם. המעבר החד מן התרבות הפרסית-התאגיכית לתרבות האזובכית התעצם בשנות השבעים והשמונים של המאה הי"ט, עם ההגירה של יהודי בוכארה לעמק פרע'אנה, שגם הוא בעיקרו אזור אזובכי.

מספר הבדלים קיימים באשר לערים השונות של עמק זה. למשל, בעיר פרע'אנה, שנבנתה על ידי הרוסים בסוף המאה הי"ט, ובה אחוז הרוסים היה גבוה מאוד, היה תהליך ההשתלבות התרבותית דומה לזה שבתאשכנת, ואילו בעיר האזובכית השכנה מרע'לאן, שהרוסים בה היו מעטים, התקיימה קהילה מסורתית מאוד, סגורה, דוברת תאגיכית-יהודית עד לשנים האחרונות. המעבר החד, על השלכותיו, מאזור תאגיכי-פרסי לאזור אזובכי, בפרט לתאשכנת ולעמק פרע'אנה, מחייב מחקר מקיף.

נספח

להלן תרגום של תעודה מארכיון תאשכנת, הנוכרת בהערה 32. המקור הארכיוני: ארכיון תאשכנת, אוסף I1, חלק 12, תיק 1295, עמ' 8.

דחוף

מיניסטריון המלחמה

המושל הצבאי 31-05-1908

מחוז סיר דריה

אל:

המשרד הראשי בתורכסתאן של המושל הכללי

על סמך רשימת היהודים שהם בעלי קרקעות באזור תאשכנת, הנני להודיע בזה, לתשומת ליבו של המושל הכללי, כי באזור זה, לאורך מסילת הברזל ובמקומות אחרים, ההתיישבות היהודית גורמת להעברת קרקעות מידי האוכלוסייה המקומית והרוסית לידיים יהודיות. תופעה זאת גוברת מידי שנה. אי לכך, אי אפשר לחכות למצב שאין ממנו חזרה. זה אמור לגבי חברות כותנה. למשל, החברה המסחרית על שם יוסף דוידוף נוהגת לתת אשראי לשם עיבוד קרקעות שנה מראש ובמקרה הצורך האיכרים חייבים למכור או למסור אדמותיהם כדי לפרוע את חובם.

(בהמשך מתייחסת האיגרת להתיישבות בלתי חוקית של גרמנים בשני כפרים, תוך דחיקת האוכלוסייה הרוסית והמקומית, ומצרפת בקשה לנקוט אמצעים.)

חתומים: סגן אלוף, יועץ, פקיד (החתימות לא ברורות)

קיצורים ביבליוגרפיים

ארכיון היסטורי מרכזי של אוזבקסתאן, תאשכנת, אוסף יוסף דוידוף.	ארכיון תאשכנת
ש"ח אשרוב, מסמקנד עד פתחתקה, תל"אביב תשל"ז, עמ' 127-131.	אשרוב, מסמקנד
ב' בךדוד, זימים כלכליים בקרב יהודי בוכארה, בני ברק 1997.	בךדוד, זימים כלכליים
—, "משפט דוידוף (1910-1913)", פעמים 67 (תשנ"ז), עמ' 40-56.	בךדוד, משפט דוידוף
—, "נתן דוידוף – יום כלכלי מתורכסתאן הרוסית 1896-1923", פעמים 35 (תשנ"ח), עמ' 102-120.	בךדוד, נתן דוידוף
מ"ח בצאיב, שק האבן, ירושלים תש"ן.	בצאיב
A.И. Добромыслов, <i>Ташкент в прошлом и настоящем</i> , Ташкент 1913.	דוברוסמיסלובה,
נ' טגר, תולדות יהודי בוכארה, תל"אביב 1967, ב, עמ' 25-28.	תאשכנת בעבר
א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.	טגר, בוכארה
א' ניימרק, מסע בארץ הקדם, מהדורת א' יערי, ירושלים תש"ז.	יערי
פנקס תנאי החברה, חברת רחובות, ירושלים תרנ"ח.	ניימרק
"קסטל, קול זימרה, ירושלים תרנ"ו.	פנקס תנאי החברה
א' קלבן, לתולדות היהודים באסיה התיכונה במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשמ"ט.	קול זימרה
—, "היהודים באסיה התיכונה", ילקוט מורשת כה (תשל"ח), עמ' 181-185.	קלבן, אסיה התיכונה
	קלבן, ילקוט מורשת